

UOT 159.9

İlahə Həmzə qızı İsgəndərova

Bakı Dövlət Universitetinin fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorantı

GENDER ANLAYIŞI VƏ ONUN KATEQORİYALARI

Илаха Хамза гызы Искендерова

*докторант по программе доктора философии
Бакинского Государственного Университета*

ПОНЯТИЕ ГЕНДЕРА И ЕГО КАТЕГОРИИ

Ilaha Hamza Isgenderova

*doctorial student in the program of philosophy
at Baku State University*

THE CONCEPT OF GENDER AND ITS CATEGORIES

Xülasə. Məqalədə, ilkin olaraq, gender anlayışının mahiyyətinə aydınlıq gətirilərkən, bioloji və sosioloji cins və onlar arasındakı fərqli xüsusiyyətlər, cinsə aid olan problem ayrı-ayrılıqda deyil, vəhdətdə tədqiq edilərək sübuta yetirilmişdir. Gender anlayışının mahiyyəti tam açıqlanarkən onunla bağlı olan bir sıra kateqoriyaların məzmunu araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *gender, cins, bərabərlik, ideologiya, stereotiplər, prinsip*

Резюме. В данной научной статье при выяснении сущности понятия гендера, биологического и социологического пола и различных характеристик между ними, проблема, связанная с гендером, не исследовалась отдельно, а доказывалась в единстве. В то время как сущность понятия гендера была полностью объяснена. Автором также было рассмотрено содержание ряда связанных с ним категорий.

Ключевые слова: *гендер, пол, равенство, идеология, стереотипы, принцип*

Summary. While clarifying the essence of the concept of gender in the scientific article, the biological and sociological gender and various characteristics between them, the problem related to gender was not investigated separately, but proved in unity. While the essence of the concept of gender was fully explained, the contents of a number of categories related to it were examined.

Key words: *gender, equality, ideology, stereotypes, principle*

N. Çələbiyev və Ü. Əfəndiyeva belə hesab edirlər ki, “Gender qadın və kişinin cəmiyyətdə və onun sosial institutlarındakı (ailədə, siyasi strukturlarda, iqtisadiyyatda, mədəniyyət, təhsildə və s.) vəziyyətini təyin edən sosial model kimi qurulur”. (1, s.302) E. Mollayeva da genderi izah edərkən kişi ilə qadın arasındakı fərqlərin bioloji deyil, sosial tərəfini nəzərdə tutur. O, belə düşünür: “bu fərq özünü kişi və qadının cəmiyyət tərəfindən yaradılmış rollarında, davranışında, mental və emosional xüsusiyyətlərində büruzə verir”. (7, s.5)

Buradan belə bir nəticə çıxarıyıq ki, gender insanın cinsi qadın və kişi arasındakı psixo-

loji və sosial fərqlərin başlıca səbəbidir. Dünyada qadın və kişilərin görünən sosial xüsusiyyətlərinin fərqlilikləri və bioloji xüsusiyyətlərinin oxşarlığı bizə belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, bioloji cins insanların sosial rollarının müxtəlifliyinin izahı ola bilməz. Bu səbəbdən də gender anlayışı meydana çıxarıldı. Gender anlayışı bioloji cinsindən asılı olaraq, insanlara cəmiyyət tərəfindən aşılana sosial və mədəni normaların cəmini ifadə edir. Milli qanunvericiliyə əsasən, “gender - ictimai həyatın siyasi, iqtisadi, mədəni və digər istiqamətlərində kişi və qadın münasibətlərinin sosial cəhəti hesab edilir”(6). Gender anlayışının mahiyyətinin tam

açıqlanması onunla bağlı olan bir sıra kateqoriyaların da məzmun baxımından açıqlanması zərurətini ortaya qoyur. Bunlardan biri gender bərabərliyi (cinslərin bərabərliyi-eqalitarlıq). Cinsi bərabərlik kimi tanınan gender bərabərliyi iqtisadi iştirak və qərar qəbul etmə də daxil olmaqla, cinsindən asılı olmayaraq, resurs və imkanlardan istifadə etməkdə bərabərlik anlamına gəlir. Bu, cinsindən asılı olmayaraq, fərqli davranışların, tələbat və ehtiyacların bərabər səviyyədə qiymətləndirilməsi deməkdir. Eyni zamanda, o, kişi və qadınlar, qız və oğlanlar arasında qadağalar qoymadan onların şəxsi qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək və seçim etmək azadlığıdır. Bu, kişi və qadınların eyni olması demək deyildir. Gender bərabərliyi qadın və kişilərin tələbatlarına uyğun olaraq ədalətliyi əsas götürür. Burada ancaq hüquqlar, faydalar, öhdəliklər və imkanlar baxımından ekvivalent hesab olunan bərabərlik nəzərdə tutulur. E. Mollayeva elmi mənbələrdən birində göstərir ki, “Gender bərabərliyi – qadın və kişilərin sosial hakimiyyətdə bərabər paya, ictimai ehtiyatlara, bərabər haqqa malik olmalarını, habelə onların hüquq və imkanlarının bərabərliyini nəzərdə tutur. İmkan bərabərliyi – insan hüquqlarının həyata keçirilməsində qadınlar və kişilər üçün yaradılan bərabər şərait və təminatlardır.” (7, s. 22)

Gender bərabərsizliyi – kişi və qadınların cəmiyyətdə qeyri-bərabər imkanlara və davamlı fərqlərə malik olması ilə müşayiət olunan sosial quruluşun xarakteristikasıdır. Bu bərabərsizlik təlim və tərbiyədə də özünü göstərir. Gender bərabərsizliyi ilə bağlı olaraq, qadınlar və qızlar hal-hazırda kişilər və oğlanların təmin edildiyi hüquq, imkan və çıxışlardan faydalana bilmirlər. Gender ideologiyasını isə X. Əfəndiyevanın fikrinə görə “gender fərqləri və gender stratifikasiyasına sosial bəraət qazandıran ideyalar sistemidir” (4, s.308). Daha dəqiq bu ifadə E.Mollayeva tərəfindən belə bir şəkildə izah edilir: “Gender ideologiyası elə bir ideyalar sistemidir ki, onun vasitəsilə gender fərqləri və gender stratifikasiyası sosial bəraət qazanır”. (7, s. 22)

Gender rolu dedikdə nə başa düşürük? Əlbəttə ki, burada sosial gözləmələr, nitq, mənəvi, geyim və jestlərlə özünü biruzə verən davranış nəzərdə tutulur. Belə ki, çox vaxt cəmiyyətdə qadın passiv rola, kişi isə aktiv rola malik olur. N. Çələbiyev və Ü. Əfəndiyeva bu kateqo-

riyanın mahiyyətinə aydınlıq gətirərək qeyd edirlər ki, “Gender rolu dedikdə, ilk növbədə, qadın və ya kişi gender cinsi mənsubiyyətindən asılı olaraq bu cinslər üçün səciyyəvi olan davranış tərzini əks etdirən sosial normaların məcmusu nəzərdə tutulur. Gender rolları kişi və qadınlar üçün gözlənilən davranış nümunələrinin, sosial növlərindən biridir”. (1, s. 301)

Gender stratifikasiyası – genderi sosial stratifikasiyanın əsasına çevirən, genderlər arasındakı qəbul edilmiş fərqləri isə sistemə qiyətləndirilən və qiymətləndirilmiş edən prosesdir. N. Çələbiyev və Ü. Əfəndiyeva yazır: “Gender stratifikasiyası cəmiyyətdə cinslər arasında rifah və öhdəliklərin institutlaşdırılmış səviyyədə qeyri-bərabər bölünməsi deməkdir”. Genderdən başqa belə kateqoriyalar kimi sinif, irq, yaş çıxış edirlər. Bu kateqoriyanın mahiyyəti mənbələrdən birində bu şəkildə açıqlanır: “Gender cəmiyyətin sosial stratifikasiyası (laylanması) üsullarından biridir. Bu üsullar irq, milliyyət, sinif, yaş kimi sosial demoqrafik faktorlara uyğun olaraq sosial iyerarxiya sistemini təşkil edir” (1, s. 317).

Coan Skott genderi digər stratifikasiya kateqoriyaları şəbəkəsində araşdırılmasının təşəbbüsünü kimi çıxış etdi. Cins, sinif, irq və yaş gender sistemini müəyyən edən fundamental dəyişənlərdir. Bu fikirləri həm də fransız postmodernist feminist Tereza de Lauretis inkişaf etdirir. O, genderi normativ tənzimləmə prosesində kişi və ya qadın subyekt kimi müəyyən edən kompleks proses və ya texnologiya hesab edir.

Gender şüuru gəndəşünaslıqda kateqoriyalardan biri olaraq insanları və cəmiyyəti dərk etməyi formalaşdıran baxış tərzidir və bu şüur, eyni zamanda, insanları dünyada gedən inkişaf üçün açıq olmağa, dünyaya yeni gözlə baxmağa çağırır. Mənbələrdən birində göstərilir ki, “Gender sisteminin saxlanması və inkişafında əsas rolu insan şüuru oynayır. Fərdlərin gender şüurunun yaradılması sosial və mədəni stereotiplərin, normaların və təlimatların saxlanması və yayılması vasitəsi ilə baş verir.” (8, s.18)

Gender displeyi elmi ədəbiyyata ilk dəfə İ. Hoffman tərəfindən gətirilmiş və bu kateqoriya kişi və qadınların daimi qarşılıqlı münasibətlərinin çoxşaxəli təzahürləridir. Lüğətlərdən birində göstərilir ki, “gender displeyi – ad, xarici görünüş, səs tembr, nitq və hərəkət qaydaları, hissələri idarəetmə tərzini – bütün bu təzahürlər...gender displeyini təqdim edir”. (3, s.61)

Gender identikliyi isə dərk etmə kişilik və qadınlığın mədəni təyinatında özünü göstərir və eyni zamanda, insanın kişi və ya qadın qrupuna mənsubluğunu xarakterizə edən sosial eyniyyətin quruluşudur. Deməli, bu anlayış kişi və qadın psixoloji cizgilərinə xidmət edir. Belə deyə bilərik ki, gender yalnız cinsdən asılı deyil, o həm də gender identikliyi nəticəsidir. Gender stereotipləri – qadının və kişinin cəmiyyətdə özünü necə aparmalı olduğunu və hansı rolu yerinə yetirdiyi haqqında obrazdır. Ümumiyyətlə, stereotiplər – insanlar, obyektlər və hadisələr haqqında emosional rənglənmiş və böyük dayanıqlığa malik olan təsəvvürlərdir. Lakin stereotiplər əsassız ola bilərlər və əksəriyyət vaxt yanlış obrazlar yaradırlar. İnsanlar müəyyən bir sosial qrupun bütün nümayəndələrinə ümumiləşdirilmiş formada bəzi xüsusiyyətləri aid edirlər.

Ayrı-seçkiliyin əlillik, cins və dinə əsaslanan ən çox yayılmış bəzi formaları bu bölmənin digər hissələrində daha ətraflı şəkildə təqdim olunur. E. Mollayeva gender ayrı-seçkiliyini belə bir şəkildə izah edir: “Gender ayrı-seçkiliyi cinsə digəri ilə müqayisədə üstünlüklərin verilməsini nəzərdə tutur. Bəzən yanlış olaraq gender ayrı-seçkiliyinin qurbanları kimi daha çox qadınlar nəzərdə tutulur, ancaq kişilərin də son zamanlar cinsi ayrı-seçkiliyə məruz qalması reallıqdır”. (6, s. 29)

Gender ayrı-seçkiliyinin özü də açıq və gizli şəkildə həyata keçirilir.

Gender (kişi və qadınların) bərabərliyinin təminatları haqqında Qanunun 13-cü maddəsində aşağıdakılar göstərilir:

– Dövlət kişi və qadınlara təhsil hüququnun həyata keçirilməsi üçün bərabər imkanların yaradılmasını təmin edir;

– İşgötürən kişi və qadınlara əsas və əlavə təhsil almaq, təhsillə bağlı məzuniyyət hüququndan istifadə etmək üçün bərabər şərait yaratmalıdır;

– Dövlət mülkiyyət növündən asılı olmayaraq, bütün təhsil müəssisələrinə qəbulda, tələbələrin təqaüdlə təmin edilməsində, tədris planının seçilməsində və biliyin qiymətləndirilməsində kişi və qadınlar üçün bərabər imkanlar yaradılmasını təmin edir;

– Dərslilər gender bərabərliyi prinsipinə əsaslanmalıdır. Təhsil haqqında Qanunun 5.3. maddəsində göstərilir ki, “Dövlət mülkiyyət for-

masından asılı olmayaraq, bütün təhsil müəssisələrinə işə qəbulda, vəzifələrə təyin olunmada və ya seçilmədə, əməyin stimullaşdırılmasında, təhsil müəssisələrinə qəbul olunmada, təhsilalanların təqaüdlə təmin edilməsində, ixtisasların seçilməsində, biliyin qiymətləndirilməsində, məzunların işlə təmin edilməsində, təhsilin növbəti pillədə davam etdirilməsində, ixtisasın artırılmasında və təhsil sahəsində digər məsələlərdə kişilər və qadınlar üçün bərabər imkanlar yaradılmasını təmin edir”. (9) Göründüyü kimi, Gender (kişi və qadınların) bərabərliyinin təminatları haqqında Qanun Təhsil qanununun müvafiq maddəsini təkrarlayır. Hər iki qanunda qadınların təhsilə çıxışı və təhsil sahəsində əmək fəaliyyətini həyata keçirmək üçün bərabər imkanlara dair müddəalar vardır. Bunlardan Əlavə Əmək Məcəlləsi də işə qəbul və əmək münasibətlərində qadınlarla kişilərin bərabər hüquq və imkanlar yaradılması ilə bağlı müddəalara malikdir və bu bərdə yuxarıda bəhs edilmişdir. BMT Konvensiyası, bütün sahələrdə olduğu kimi, təhsil sahəsində də qadınlarla kişilərin bərabər hüquqlara malik olmaları üçün qanunvericilik əsaslarının yaradılması ilə yanaşı, həmçinin onları həm təhsil almaq, həm də təhsil sahəsində bərabər imkanların olmasını, eyni zamanda, bu bərabərliyin faktiki təmin olunma məsələsini qoyur.

Problemin aktuallığı. Gender və onun kateqoriyalarının araşdırılması, cəmiyyətdə sosial rolların müəyyən cinsə aidiyyətindən asılı olaraq bölüşdürülməsi ilə bağlı ortaya çıxan problemlərin aktuallaşmasından irəli gəlir. Çünki insan dünyaya gələn gündən kişi və qadın davranış normalarının bögüsü ilə üzleşir, bir növ gender sisteminin obyektinə çevrilir.

Problemin elmi yeniliyi. Gender anlayışının mahiyyəti və onun kateqoriyaları araşdırılarkən bioloji və sosial cinslər arasındakı fərqlər də araşdırılmışdır. Buradan belə bir nəticə çıxarılmışdır ki, gender – insanın cinsi qadın və kişi arasındakı psixoloji və sosial fərqlərin başlıca səbəbidir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Ümumtəhsil məktəblərində və eləcə də ali təhsil müəssisələrində dərslilərin gender bərabərliyi prinsipinə uyğunlaşdırılmasında dəyərli mənbədir. Dövlət mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, bütün təhsil müəssisələrinə işə qəbulda, vəzifələrə təyin olunmada və ya seçilmədə, əməyin stimullaşdırılmasında, təhsil müəssisələrinə qəbul olunmada, təhsilalanların təqaüdlə təmin edilməsində kişilər və qadınlar üçün bərabər imkanlar yaradılmasını təmin etməkdə gərəklili vəsait olaraq istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat:

1. Çələbiyev, N. Ailə və gender psixologiyası / N. Çələbiyev, Ü. Əfəndiyeva. – Bakı, – 2021. – 520 s.
2. Əfəndiyeva, X. Azərbaycanda gender problemləri // Tarix və onun problemləri, Bakı, 2011, № 3, s. 308-311.
3. Gender terminlərinin izahlı lüğəti /Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, – 2005. – 200 s.
4. Gender (kişi və qadınların) bərabərliyinin təminatları haqqında qanun. <https://e-qanun.az/framework/12424>
5. Mollayeva, E. Gender tərbiyəsi: tarixi, nəzəriyyəsi və müasir problemləri / E. Mollayeva. – Bakı: Elm və təhsil, – 2013. – 268 s.
6. Mollayeva, E. Pedaqoji kadr hazırlığının gender aspektləri / E. Mollayeva. – Bakı: – 2021. – 432 s.
7. Mollayeva, E. Təlim prosesində şagirdlərin gender tərbiyəsinin imkan və vasitələri / E. Mollayeva. – Bakı: Müəllim, – 2009. – 44 s.
8. Səfərov, E. Dövlət qulluğunda gender bərabərliyi üzrə kurikulum / V. Əsgərov, N. Səfərova.– BDU: – 2021. – 65 s.
9. “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. <https://e-qanun.az> › framework

E-mail: ilahe.a1000@gmail.com

Rəyçilər: *ped.elm.dok., prof. L. Qasımova,*
ped.elm.dok., dos. E. Mollayeva

Redaksiyaya daxil olub: 18.10.2022.